

רגשות ישנים, זמנים חדשים: רגש האהבה ומקומו בקשר הנישואין בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית

ירון בן-נאה
האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

המאה הי"ט הייתה מאה של תמורות מפליגות בחייהם של יהודים ושאנים-יהודים, בחיי היחידים, בחיי מוסדות הציבור ובחיי המדינה העות'מאנית. תמורות משמעותיות ביותר התחוללו בשליש השני של המאה, שעמד בסימנה של סדרת הרפורמות הפוליטיות המכונה 'תַּנְזִימַת'. מקצתן של רפורמות אלה המשיכו תהליכים שהחלו זה מכבר, ואחרות היו תוצאה של לחץ ופעילות מצד מדינות אירופיות. השינויים נוגעים לא רק למסגרות הקיום של המיעוטים הדתיים, אלא אף לחיי היומיום, ללבוש ולסגנון החיים, לעיסוקיהם ולעולמם הפנימי של בני התקופה – אמונות, ערכים ותמונת עולם. מאמר זה עוסק במנגנונים החברתיים שביסוד חיי הנישואין, בכוחו של הארוס ברקימת קשר הנישואין ובשאלת נוכחותו של אותו רגש חמקמק הקרוי אהבה רומנטית, טרם הנישואין ולאחריהם, במאה הי"ט ובראשית המאה הכ'.
הבירור בנוגע לאהבה מספק פרספקטיבה נוספת לבחינת ערכיה של החברה ודמותה התרבותית. מאמר זה בוחן קבוצה מוגדרת: יהודי האימפריה העות'מאנית, בעיקר תושבי המרכזים העירוניים הגדולים שבמערב אנטוליה ובבלקן הדרומי, גם לאחר שאלו עברו לשלטון יווני או אחר, וגם בקהילות גדולות אחרות סביב אגנו המזרחי של הים התיכון, בבירות פרובינציאליות דוגמת חלב או קהיר או ערי נמל דוגמת אלכסנדריה. על אף התמורות הפוליטיות, מדובר במרחב תרבותי אחיד יחסית, שיסודותיו מושתתים על מורשת השלטון העות'מאני במשך מאות שנים, על שפת הדיבור הספרדית-היהודית, על המסורות התרבותיות-הדתיות המשותפות, על קשרי משפחה ומסחר ועל הניידות הגוברת.

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בכנס 'קהילות בערים יס-תיכונות', יד יצחק בן-צבי ומכון ון-ליר, ירושלים, יוני 2004. תודתי לידידי ד"ר מיכל הלד וד"ר נח גרבר על הצעותיהם והערותיהם.

אהבה ואהבה רומנטית

לא ברור אם אהבה בין בני זוג (בשונה מאהבה משפחתית או חברית, או תשוקה) היא רגש טבעי, או שמא התרבות מייצרת ומבנה אותו. מוסכם כי אין לאהבה זהות מהותית או משמעות אחידה, וכי הגדרתה משתנית בהתאם לסובייקט ולנסיבות, וכרגשות אחרים, גם היא מותנית תרבות ותלית תרבות, ומעוצבת על ידי תפיסות תרבותיות, נורמות חברתיות ואידיאולוגיות מגדריות. החוויה עצמה, או ההסכמה חברתית בדבר קיומה, אינם קיימים בכל תרבות ובכל עת, והמילה אהבה מעוררת בתודעת האדם המודרני משמעויות שונות מאלו שהיו למונח לפני שנים רבות, משמעויות שאף לא היו זהות עבור כל איש ואישה. הקישור בין התאהבות לנישואין מקורו בעמדה מערבית מודרנית ובתרבות הצריכה המתפתחת, המעודדת צריכת מוצרים על סמך דימויים המרוממים יופי ואושר. אוה אילוז הגדרה את האהבה הרומנטית כרגש מורכב השוזר סיפורים, דימויים, מטאפורות, מוצרים ותורות עממיות, ושכני אדם מבינים את התנסויותיהם בה לאור סמלים ומשמעויות משותפים.¹

העיסוק המחקרי בהיסטוריה של חיי הרגש הינו חדש יחסית. העדויות לקיומם של יחסי אהבה כגורם להתקשרות, ומאוחר יותר בחיי בני הזוג הנשואים, מעטות. לכל היותר נוכל לזהות אידיאל סנטימנטלי של נישואין, הממוקד ברעות, בתמיכה ובחיבה בחיים המשותפים. בעולם הנוצרי נחשבה עד לעת החדשה אהבה בין גבר לאישה כוח חתרני, הצופן סכנה לחוק, למוסר ולסדר, והממסד הדתי התנגד בחריפות לכך שרגשי אהבה רומנטית יהיו בסיס לנישואין. גם בתחומי האסלאם הדרך ההולמת להתקשרות הייתה בתיווך ההורים שדאגו לאינטרס המשפחתי. סיפוקו הרגשי של היחיד לא היה מעניינה של החברה. ככלל, עד למאה הי"ט נישאו כל בעלי הרכוש בנישואין מוסדרים, מתוך הערכה שכלתנית בדבר התועלת החברתית והכלכלית שתפיק מהם המשפחה הרחבה. הפער בין דגם של זוגיות משפחתית מחושבת, שהייתה מקובלת בעיקר בקרב בני המעמד הבינוני והגבוה, שהקפידו יותר על ההפרדה המינית ועל סמני סטאטוס, לבין עיסוק רב יחסית באהבה הרומנטית בספרות העממית לסוגיה מוכר בתרבויות שונות, והוא כמעט אופייני לתקופה הקדם-מודרנית.

העדויות על אהבים והתאהבויות מתרבויות מן המאה ה"ז ואילך. הקונצפט של אהבה רומנטית שנישא והועבר בספרות, והיה עד אז נחלת מעטים יחסית, זכה לתפוצה גדלה במרכז אירופה ומערבה הודות להמצאת הדפוס ולגידול הדרגתי במספר יודעי קרוא וכתוב, שהקריאה חידדה את רגישותם לרגש האהבה ועוררה אותם לבקש אותו. הנאורות, הרומנטיקה ועליית האינדיבידואל תרמו את חלקן לשינוי. כבר במאה הי"ח, ועוד יותר במאה שלאחריה, גברה באירופה המודעות העצמית, ונוצרו פנאי ויכולת שאפשרו להתעמק ברצונות וברגשות. אתוס הנישואין השתנה, ובהליך הסדרת הנישואין גברה הנכונות להתחשב ביחיד ולייחס משקל גדל לאישיות, בתנאי שבסיס ההתאמה החברתית קיים. במחצית השנייה של המאה הי"ט תתעורר

1 א' אילוז, האוטופיה הרומנטית: בין אהבה לצרכנות, תרגום: ת' עמית, חיפה תשס"ב.

לגיטימציה לנישואין מאהבה, ואפילו יחס חיובי. תהליך המעבר לבחירה אישית המונעת על ידי רגש יגיע לשיאו בעולם המערבי במאה העשרים, עד כדי כך שהכתבת נישואין על ידי ההורים תיתפס כבלתי נסבלת.

במהלך השליש השני של המאה הי"ט השתנה רגש האהבה בזיקה לשינוי בדימויה של האישה, ובמקביל נוצר קוריקולום של חינוך סנטימנטלי.² אידיאל האהבה הרומנטית מתפתח בתרבות המערבית בד בבד עם עליית הבורגנות המרוממת את המשפחה כערך, כמקדש לרגשות וכמקום למימוש האחריות האישית בתחום המשפחתי-הזוגי, תוך הרגשת הבחירה והרגשות האישיים. האהבה הרומנטית, ואחר כך זו הוויקטוריאנית המבוססת על מוסר ואופי, תפנה מקומה לאהבה שהיא מוצר צריכה בתוך חברה קפיטליסטית מודרנית, המדגישה ערכים של יופי מסוים, הנאה, רומנטיקה וריגוש. כיום מעורבת האהבה הרגשית עם תשוקה פיזית ומין. אווה אילוז רואה באהבה הרומנטית אחת הדרכים המובהקות של השתתפות בתרבות ובשוק של הקפיטליזם הצרכני, המעוצב באמצעות תעשיית הפרסומות והסרטים.

הפגנת רגשות ארוטיים בפומבי אינה מובנת מאליה. תחילה התחוללה תגובת-נגד מוסרנית לעליית האינדיבידואל, שביקשה לאסור כל ביטוי ארוטי בפומבי, אך לשווא. חשיבות העצמי והמראה האישי עוררה את טיפוח ההופעה החיצונית ואת חשיבות ההופעה בציבור, ובנסיבות אלו נודעה חשיבות יתר לרגשות ומודעות למשמעות עצמית של הגוף. מצב זה השתנה רק בשלהי המאה הי"ט, ומקום המפגש הרומנטי הועתק מן הבית אל החוץ. ניתן לשער כי היציאה אל התחום הציבורי הייתה ממושכת וקשה יותר בארצות האסלאם, ואירעה תחילה בערים גדולות וקוסמופוליטיות.

אהבה והתקשרות לנישואין ביהדות טרם המודרנה

כבתחומים אחרים, ולא דווקא של החוויה האישית, גם חקר ההיסטוריה של הרגשות בהקשר היהודי מפגר אחר זה שבהקשר הכללי. בעבר היו למילה העברית 'אהבה' משמעויות אחדות: יחסי אישות, משיכה מינית או אף חיבה ורעות, לאו דווקא בין בני זוג, ובלא זיקה לבחירת בן זוג לחיים. מיכאל סטלוב ביקש לברר את משמעות האהבה מתוך דיון במקורות המקראיים והתלמודיים המשתמשים בפועל 'אהב' או בתרגומו. לדבריו, אהבה בלשון חכמים היא בראש ובראשונה משיכה גופנית ומינית של בעל לאשתו, ללא קשר לאהבה רומנטית, ומן הנישואין

2 לגבי ימי הביניים וראשית העת החדשה: P. Aries et al. (eds), *A History of Private Life*, vol. IV, London – Cambridge 1990, pp. 561-577, esp. 567-577; L. Stone, *Passionate Attachments in the West in Historical Perspective*, *Passionate Attachments* (W. Gayin & E. Person eds.), New York – London 1989, pp. 15-26.

נעדר אידיאל סנטימנטלי.³ מיכאל ברגר הבחין בקיומם של שני מודלים של נישואין בימי הביניים: האחד מזרחי/מוסלמי והאחר אשכנזי/אירופי. בשניהם מצוי יסוד חזוי חזק, וניכרת תפיסתם כשותפות שבה לכל צד חובות וזכויות ומרכיב מיני חשוב. כתופות מגניזת קהיר מורות על מידה של אינדיבידואליות בהתקשרות.⁴ בחיבורו על החברה היהודית האשכנזית בראשית העת החדשה ציין יעקב כ"ץ כי הקו הבולט בהתקשרות לשם נישואין הינו "הרציונאליזם המופלג".⁵ בחברה היהודית במזרח אירופה בראשית העת החדשה לא הייתה בחירת בני זוג הכרעה אישית-אינטימית, ולא נכרכה בהתקשרות נפשית מוקדמת או בהתאהבות שכלל לא הייתה תנאי, הכרח או צורך. כבדורות קודמים, המשפחה והחברה כפו את הבחירה בהתאם לנורמות המקובלות. הקמת משפחה נתבצעה למעשה בהסכמת באי כוחם של בני הזוג, לרוב בגיל צעיר. הקהילות עצמן ניסו להחמיר את הפיקוח על ההתקשרות לנישואין, ומן המאה הט"ז מצאו דרכים למנוע קידושי סתר או קידושי צחוק, וזאת מסיבות שונות. כ"ץ מדגיש את העדר הציפייה לאושר בחיי הנישואין. רק כישלון גמור בסיפוק המיני ההדדי, ניאוף, עקרות או מריבות תמידיות יביאו לידי פירוד. פוסקים אשכנזים ייחסו חשיבות לתפקידי המשנה הכלכליים והחברתיים, לעיתים אף משקל יתר יחסית למטרה הראשונית, פריה ורביה.⁶ קנת סטאו, שעסק ביהודי רומא וצפון איטליה במאה הט"ז, מציין את ייחודה של חברה יהודית זו, ומצביע על פסיקה המתירה התרת שידוך על רקע אי שביעות רצון הדדית, שמשמעה הסתכלות המחייבת יחס חיובי בין בני הזוג העתידיים.⁷ יוסף קפלן, שחקר את הקהילה הפורטוגלית באמשטרדם, הראה כיצד במחצית השנייה של המאה הי"ח הופיע במערב אירופה 'ארוס' כגורם בקשירת קשרי נישואין. התופעה כרוכה גם בשינוי הגישה כלפי מוסד הנישואין – מעבר מנישואין תועלתיים מוסדרים מראש לנישואין שיש בהם בחירה אישית המבוססת על ממד של משיכה ארוטית. בני זוג יבקשו לממש את האהבה בחיי המשפחה, וזו תיתפס כמסגרת

3 סטלו מציין הבדל בין היהדות הבבלית, שבה העמדה החיובית בהקשר זה ברורה, לעומת היהדות הארצישראלית, שלא הותירה שום ביטוי לארוס, אף כי אין לשלול שכך היה במציאות. ראו: M.L. Satlow, 'One Who Loves His Wife Like Himself': Love in Rabbinic Marriage, *Journal of Jewish Studies* XLIX,1 (1998), pp. 67-86, esp. 69-72.

4 גם בתקופת הגניזה כמעט ולא הייתה הזדמנות לקשר מקדים ולידידות שלפני הנישואין. הריון אצל גויטיין בעניין זה מאכזב למדי: גויטיין, חברה ים-תיכונית, ח"ג, פרק 'בעל ואשה', עמ' 165-189. לדברי ברגר ראו: M.S. Berger, Two Models of Medieval Jewish Marriage: A Preliminary Study, *Journal of Jewish Studies* LII,1 (2001), pp. 59-84.

5 'כ"ץ, מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ח, עמ' 170.

6 כ"ץ, שם, עמ' 165-173. על מניעת קידושי סתר וצחוק ראו בהרחבה א"ח פריימן, סדר קדושין ונישואין, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ה (הספר מסודר על פי אזורים ותקופות).

7 ק' סטאו, חידוש דרך שמרנות: מיאון בגטו רומא במאות ה-16-17, ארוס, אירוסין ואיסורים (י' ברטל וי' גפני, עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 131-143. ראו בהרחבה על ענייני הנישואין באיטליה: ר' וינשטיין, נישואין נוסח איטליה: יהודי איטליה בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ז.

המספקת צרכים רגשיים וארוטיים.⁸ בהחמרת הטיפול הקהילתי בעבריינים שחטאו בניאוף או בקיום יחסי מין לפני החתונה מזהה קפלן ניסיון להציב גבולות ברורים ולגונן על מוסד הנישואין בעידן של שינוי ערכים.⁹

ביצירות עממיות שנפוצו קודם למאה הי"ט נתפסת האהבה כמשיכה מינית, מחלה ואפילו טירוף, והופעתה הצטיירה כעשויה לשקף משאלות ומאווים, ולא ריאליה. הסיפורים העממיים מלמדים גם על תפיסה חוזית של הנישואין, ועל כך שאין קשר בין אהבה לחיי נישואין. שינוי בתפיסת מושג האהבה ומקומו בהתקשרות ובחיי הנישואין הוא אחד ממכלול השינויים שעברה החברה המסורתית, כתוצאה מעליית מעמדו של הפרט והכרה בזכויותיו ובשאיפותיו, גם כשאלו אינם עולים בקנה אחד עם טובת המשפחה או העדה. השינויים שהתחוללו בחברה האירופית במאות הי"ח והי"ט הקרינו כמובן גם על יהודי אירופה. חדירת התרבות האירופית לתחומי האסלאם במאה הי"ט, אם במישורין ואם בעקיפין, בתיווכם של מוסדות כדוגמת רשת בתי הספר של כ"ח, עיתונים, ונוכחות של מהגרים ממרכז אירופה וממזרח, תחולל שינויים גם בערכים ובהתנהגויות, בכלל זה בכל הקשור לאהבה, בקרב יהודי ארצות האסלאם.¹⁰

במזרח העות'מאני

בחינה של המונח 'אהבה' במקורות הרבניים מתחומי האימפריה העות'מאנית מן המאה הט"ז ואילך מורה על השימוש במושג לציון רעות ואחוזה בין אנשים, בין בני הקהל, ואפילו בין יהודים לשאינם-יהודים. רק במקרים ספורים ניתן לומר בוודאות כי כוונת הכותב לאהבה במשמעות הרומנטית המוכרת לנו. בעיקרון משמרת המילה העברית, השגורה כמובן רק בפי חכמים ובשפה הכתובה, את השימושים ה'מסורתיים' (אהבה רוחנית, התקשרות, או תשוקה פיזית), בעוד המשמעות הרומנטית נמצאת בלשון הדיבור של הציבור – במילה 'אָמור' בספרדית-יהודית.

כותבים שעסקו ביהדות ה'ספרדית' העות'מאנית וביקשו לתאר את חיי היומיום התייחסו לרגש האהבה בין בני הזוג במשפטים ספורים, לרוב אידיליים ומחוסרי ביסוס. החל בכך יוסף עוזיאל, בספרו 'המגדל הלבן' שנכתב בשנות העשרים של המאה הכ'. עוזיאל כותב

8 קפלן, ארוס, עמ' 273-278.

9 קפלן, משפחה, עמ' 273-278; הנ"ל, ארוס, עמ' 251, ועוד.

10 באיחור של כמאה שנה: א' שטאל, אהבה כגורם בבחירת בן-זוג, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ד (תשל"ד), עמ' קכה-קלו; וראו גם א' שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, ירושלים תשנ"ג, עמ' 89-97. על אהבה במקורות היהודיים ראו בהרחבה נ' רוטנברג, בעקבות האהבה: על אהבה וזוגיות במקורות היהודיים, ירושלים תש"ס. מסקנותיי שונות לחלוטין ממסקנותיו.

מעמדה סובייקטיבית ואפולוגטית, ומייחד מקום נרחב לשבח את צניעות הבנות והנשים ואת קדושת המשפחה, שבעינינו אפיינו את יהדות שאלוניקי לדורותיה. המחבר מביע תקווה, תקוות שווא כמובן, שההשכלה המודרנית לא תביא עמה גם את ההפקרות המוסרית, שנתפסה בעיניו כמאפיין אירופי. בהמשך הספר הוא מספר על נישואין ללא אהבה בין שניים ממעמד כלכלי גבוה. כל אחד מבני הזוג היה כבר מאוהב באחר, בן מעמד נחות, ולכן היה בלתי אפשרי מבחינתם (ומבחינת החברה) לממש אהבה זו. לאחר גילוי הדרי של רגשותיהם למדו בני הזוג לאהוב זה את זה.¹¹

החוקר משה אטיאש התייחס לנושא זה בהקדמת ספרו על הרומנסות, והתחבטותו בין העולמות באה לידי ביטוי בדבריו: "הנערה הספרדית על אף ההגבלות שהוטלו עליה בתוך משטר חיים, מבית ומחוק, ידעה את רגש האהבה. ואם מצאה את בחיר לבה בדרך מקרה זה או אחרת[!] ונפש צאה אליו, לא תתקשר עמו בלי רשות אביה ואמה. בת כשרה וכבודה היא ולא תלך מביתה בלי ברכת הוריה..."¹². רוח דומה מנשבת מן ההקדמות הקצרות של מאספי פתגמים דוגמת אריה אלקלעי, שטרחו למיין את הפתגמים על פי נושא. בספרו על יהודי שאלוניקי שנכתב באותה עת (שנות החמישים של המאה ה'כ') הפגין דוד בנבנישתי מודעות לשינוי שהתחולל בראשית המאה ה'כ', ובהתייחסו לנישואין כתב: "בתחילת המאה ה'כ' בנשוב בחברה רוחות הקדמה מהמערכ חלו שינויים בגובה גיל הנישואין ובחופש הבחירה של הזוגות, ואולם עדיין רבה הייתה השפעת ההורים בהתייעצות ובהחלטה הסופית".¹³ ההסתייגות מבקשת לשמר את תדמיתה האדוקה של הקהילה. נראה כי סופרים חשו משוחררים יותר, ודברים מפורשים על השבר בחברה המסורתית בהקשר זה נכתבו כבר בראשית המאה ה'כ'.¹⁴ אפנה תחילה לבירור מקומה של האהבה בשידוכין, ובהמשך – לצד הרגשי של חיי הנישואין:

11 י' עזיאל, המגדל הלבן, תל-אביב, מהד' שניה תשל"ח, עמ' 55. הספר נדפס בשנת 1929, אך בו מעין מכתב שנכתב בשנת 1900 לערך המתאר את חיי היהודים בשאלוניקי. הסיפור מובא שם, עמ' 180-200. תקוותו הייתה כמובן מופרכת. בדינו ידיעות על זנות בממדים נרחבים במאות ה'ט והכ'. ראו לאחרונה רפעת באל: Rifat N. Bali, *The Jews and Prostitution in Constantinople 1854-1922*, Istanbul 2008.

12 מ' אטיאש, רומנסירו ספרדי, ירושלים, מהדורה שנייה, תשכ"א, עמ' 39. במקום אחר תיאר את השינוי למהפכת ה'תורכים הצעירים' (1908): מ' אטיאש, קנסיונירו ספרדי, ירושלים תשל"ב, עמ' 83.

13 ד' בנבנישתי, יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים, ירושלים תשל"ג, עמ' 50. פרט לכך התעלם המחבר לחלוטין מן הצד הרגשי של ההיכרות ושל חיי הנישואין: שם, עמ' 50-51; 70-71.

14 יוסף הלוי, בת המזרח החדשה, רמת גן תשנ"ו, עמ' 89-83. המתח בין השידוכין, הסדר הישן "חוק העולם", לבין נטיית הלב, ההתאהבות, מגיע לשיא במרד של הגיבורה, המבקשת גט ומתקוממת נגד בעלה ומשפחתה. המחבר קושר את השינוי לבנות המעמד הבינוני דווקא.

1. השידוכין

טקס הנישואין חתם תהליך ממושך של חיפוש, בדיקות והתאמות, תהליך שבוצע ברובו על ידי נשים שהשתמשו ברשתות הקשרים ביניהן, אגב ביקורים בבתי ידידות ובילוי בבית המרחץ. סיומו הפומבי של התהליך הסמלי והממושך ניתן בידי גברים, ובשכבות מסוימות אף השתמשו במתווכים מקצועיים – שדכנים, שדאגו לניהול המשא ומתן בדבר המחויבויות הכספיות של הצדדים וקיבלו שכר על שירותיהם. בחפשמם שידוך ביקשו בני הדור תכונות וכישורים מסוימים, ואלו לא היו בהכרח זהים לגברים ולנשים. חיפוש זה מסגיר את האידיאלים של החברה היהודית העות'מאנית, ואהבה אינה נמנית עמם:

א. עושר. מקומו של העושר בראש סולם העדיפויות נראה בלתי מעורער. אף כי הפתגם העממי מבקש גם למרנות וגם עושר,¹⁵ הרי רצף מקורות מאז המאה הט"ז ואילך מצביע על חשיבות העושר, ועל מציאות בה נישאים בני עשירים במהירות ובגיל צעיר למדי. ככל שהנדוניה המובטחת הייתה גבוהה יותר, כך גברו סיכויי הנערה לשידוך מוצלח.

ב. ייחוס משפחה. כבר בחצי האי האיברי היה ייחוס המשפחה גורם נכבד בקביעת המעמד החברתי וקשרי החיתון, וכך היה גם בקרב צאצאיהם של יוצאי חצי האי האיברי. רבים התגאו בייחוס, אמיתי או מדומה.¹⁶ במובן זה הייתה החברה היהודית סגורה וקפדנית יותר מן העילית של החברה העות'מאנית (לפחות זו שלפני המאה הי"ח), בה לא נתקיימה אצולה, ונישואין לשפחות היו נוהג רווח.

ג. קרבת משפחה. נישואין לבני משפחה, ובפרט נישואי דוד לאחייניתו ונישואי בני דודים מצד האב, היו העדפה תרבותית שאפיינה את יושבי האגן המזרחי של הים התיכון. העדפה עתיקת ימים זו מצויה בזיקה הדוקה למבנה הפטריארכאלי, והיו לה יתרונות ידועים.¹⁷ ד. תכונות אישיות. התכונות המתבקשות מבני הזוג משקפות את התפיסה המגדרית של גבריות ונשיות, במקרה זה בהקשר התפקודי. על האישה להיות בריאה, כדי שתוכל לנהל את משק הבית ולשרת את בעלה; עליה להיות מסוגלת להעמיד צאצאים בריאים, ולהחזיק במידות

15 'חכם אי מירקאדיר אליגריאה די לה מוז'יר: כלומר חכם וסוחר הוא מושג האיש: מ"ד גאון, בשמים מספרד (בעריכת י' גאון), 'ירושלים תשמ"ט, עמ' 22; א' אלקלעי, אמרות ופתגמים של יהודי ספרד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 15; י' מוסקונה, פניני ספרד – אלפיים פתגמים מאוצר החכמה של יהודי ספרד, תל-אביב תשמ"ב, עמ' צד; ועוד.

16 על כך מלגלג בארסיות ר' מנחם די לונזאנו: "...ויש מתיחסים דים היותם קרובים לארודי או לערי, לשוחם משפחות שוחם... לירבעם לאיזבל גבירה לבעשא בן אחיה או לזמרי, כבוד יחסם יכס על כל פשעים ועל כל מום..." (ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, נוציה שע"ח, דף קלו ע"א-ע"ב).

17 היתרונות: הידוק קשרי המשפחה, וראות ביחס למחותנים, ואולי גם נישואין טובים יותר ומניעת קטטות. על נישואי קרובים בסוריה בשלהי המאה הי"ט וראשית המאה הכ' ראו נ' זנר, "החיים הפנימיים של יהודי סוריה בשלהי התקופה העות'מאנית", פעמים 3 (תש"ס), עמ' 51-52. נוהג זה היה חשוב במיוחד עבור אנשים אמידים שביקשו לשמר כך את כספי הנדוניה במסגרת הון המשפחה.

הטובות המאפיינות אשת חיל – צניעות, אדיקות בקיום מצוות, חריצות.¹⁸ נתקיימו אידאליים ברורים בנוגע ליופי, בעיקר יופי נשי, אך אין רמז לכך שיופי היווה גורם בסיסי בהתקשרות הראשונית,¹⁹ והעדרו לא היה מגרעת רצינית, לפחות עד סוף המאה הי"ט, בעיקר משום שהוא נחשף רק בין כותלי הבית. חשיבותו הגוברת של היופי הנשי והגברי היא מן הסממנים הבולטים של הזמנים החדשים, ויש לו זיקה לנראות של בני הזוג ברשות הרבים. אישה יפה הופכת להיות קישוט לבעלה. מאלפת העובדה שבנוסח וידוי המיוחד לנשים יהודיות בבגדאד נזכרת התבוננות נשים ביופיים של הבחורים, כלומר שבקהילה גדולה וחשובה במזרח מתייחסות נשים כבר בראשית המאה הכ' ליופיו של הגבר המיועד.²⁰ חשיבותם של הבתולים הייתה סמלית, אך לא עקרונית. עיקר תפקידם היה לשמש ראייה להתנהגות צנועה קודם הנישואין. משעה שאבדו בנסיכות לגיטימיות (תאונה או נישואין), שוב לא היה הדבר רלוונטי, אלא לגובה המוהר שקיבלה האישה.

מן הגבר נדרש פחות. עליו להיות מסוגל למלא את החובות המנויים בכתובה: לזון ולפרנס את משפחתו, ולמלא את חובות האישות ('עונה'). העובדה שתכונותיו של הבעל המיועד אינן מפורטות (לחיוב או לשלילה) מצביעה על כך שהאישה היא זו שעמדה לבחירה, וכי האטרקטיביות שלה עומדת ביחס ישר לתכונותיה ולכישוריה. בקיומו של פגם גופני או דופי מוסרי במועמד או באחד מבני משפחתו היה כדי להמעיט מערכו של בן הזוג המיועד. פערי גיל, ובפרט נישואי גבר מבוגר או זקן עם אישה צעירה, היו שכחים, אך החברה הייתה ערה לאומללותה של נערה שנשארה לבעל זקן, כפי שעולה מן הפתגמים המלגלים בעניין זה. אף כי לא הייתה רגש בלתי מוכר, אהבה לא היוותה בדרך כלל שיקול בבחירת בן או בת הזוג, ובני התקופה לא ציפו להתאהבות כתנאי מקדים או הכרחי לנישואין. שינוי של ממש באידאליים הסנטימנטליים ותמורות באסטרטגיית ההתקשרות ובדרישות ההדדיות של יהודים בלואנט יתחוללו רק במפנה המאות הי"ט-הכ'. הסיבות לכך נעוצות בגורמים תרבותיים וחברתיים:

18 חוות דעתם של גברים על נשים לא הייתה חיובית: הדימויים השכיחים בכל שכבות האוכלוסייה ובסוגות ספרותיות שונות – מן הסיפור והפתגם העממי ועד לדרשה וספר המוסר – היו של עצלות, בזבזנות, מקנאות, קלות דעת, ובעלות נטייה כרונית לשבועות שווא, לקללות ולקטטות.

19 על רקע זה בולט כיצד דופן מכתבה של אישה יהודיה מדממשק שעניינו חיפוש רעיה לבן משפחת פרחי העשירה ורבת העוצמה, שהתאלמן: "...ובתנאי שתהיה כלולה בדעת וביופי וטובת המראה בכל מכל כל, באורם הפנים, במוות, ובלטיפות, ושלא תהיה לבנה עם בוהק הפנים וריחת המראה וחסרת השער, שכאלה אנחנו לא נסבול אצלנו. באופן שתהיה כלילת יופי וטעם בכל האיברים, בפה, באף ובגזרת הגוף, וקומתה בינונית..." ("מטלידאנו, אוצר גנזים, ירושלים תש"ך, עמ' 102)

20 ר' יוסף חיים, חקי הנשים, מהר' רי"ח מזרחי, ירושלים תשנ"ז, עמ' קצה. ראו גם שירי חתונה מעיראק, בהם נזכרת גם אהבה: "אישיור, החתונה היהודית בבגדאד ובבנותיה, ב, חיפה תשנ"א, עמ' 81-184. אינני מאמין שבגדאד שונה בעניין זה במובהק מקהילות יהודיות דוברות לאדינו באימפריה העות'מאנית.

א. השפעת המודרניזציה, ובעיקר חינוך בנות בבתי ספר פרטיים ובבתי ספר של כ"ח.²¹ בהקשר זה ניתן להוסיף גם את הופעתה של סוגה חדשה בספרות הלאדינו: סיפורים, מחזות ובעיקר רומנים מתורגמים ומעובדים מצרפתית. קריאת רומנים נעשתה פופולארית, והשפיעה על עולמם התרבותי, המנטאלי והרגשי של הקוראים והקוראות. קישור ברור בין ההשכלה והתרבות האירופית לבין פריעת סדרי המוסר והצניעות מצוי בדרשה של ר' שמעון אגסי מבגדאד בשנת 1906, וזהו הציר העיקרי של דבריו: העבריינות הדתית היא תוצר ההשפעה אירופית, וזו גורמת אף רעות אחרות לציבור היהודי.²²

ב. תמורות חברתיות ותרבותיות שחלו ברבע האחרון של המאה הי"ט, בהן יציאת נערות לעבודה במקומות עבודה, דוגמת מפעלי הטבק הידועים בשאלוניקי, וכלל שבירת דפוסי הקיום הישנים, בהם החלשות המסגרת הקהילתית, חשיבות הגדרים המעמדיים והתרופפות גרדי המוסר וההפרדה המינית,²³ אפשרו מפגש ישיר ובלתי אמצעי בין בני הזוג, ובמקביל צמחה דרישה של בני הזוג להיכרות קודמת ולהסכמה הדדית המבוססת על רגש אהבה. מטבע הדברים הגבירה ההיכרות המוקדמת בין בני הזוג את החשיבות שיוחסה למראה החיצוני של נשים וגברים כאחד. שיר (קנטֶיגָה) שכתב המשורר העממי יעקב יונה על השריפה

21 בתי ספר לבנות הוקמו אמנם כבר בשנות השבעים, אך תנופה של ממש והמשכיות ניכרת רק משנות השמונים והתשעים של המאה הי"ט: א' וורדיג, חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון, 1860–1929, ירושלים תשנ"א, עמ' 34–39 (ושם שנות הקמה של בתי הספר בערים השונות). השוו למשל לדיווחים על מצב הנשים במרכז שבמרקו (שם, עמ' 90–91). על התרופפות המסורת בקהילות היהודיות בסוריה ראו י' הראל, בספינות של אש למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840–1880, ירושלים תשס"ג, עמ' 123–127; זנר, החיים הפנימיים, עמ' 57–58.

22 ר' שמעון אגסי, אמרי שמעון, ירושלים תשכ"ח, וראו במיוחד דפים רג ע"ב – רח ע"א. בהערר מחקר אודות האימפריה העות'מאנית אין לי אלא להזכיר כי בשכנתה המזרחית של האימפריה, איראן הקג'ארית, היה באותה עת ממש נושא האהבה, המיניות ומנהגי הנישואין לטיעון מרכזי של המודרניות בפי המשכילים המחדשים. הכותבת אף מציינת הופעת שני סוגי ספרות בראשית המאה הכ' – האחת רומנטית, טהורה, והאחרת מוסרנית, העושה קישור טרגי בין אהבה לניצול מיני ולאכזבה. מאמר JIMES.

23 בעבודתה על קהילת שאלוניקי מציינת גילה הדר רק חלק מן הסיבות לשינוי: גילה הדר, היבטים בחיי המשפחה היהודית בשאלוניקי 1900–1943, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, חיפה תשס"ד, עמ' 227. בקהילות פרובינציאליות קטנות הוסיפה המסורת להכתוב את אורחות החיים. כך למשל בירושלים פעלו אותם מנגנונים חברתיים כבימים עברו. יוסף הלוי דן ברומן שעניינו החיים בירושלים בראשית המאה הכ', והמספר על בחורה ירושלמית ממשפחה טובה ואמידה נאלצה להינשא עם בחור נחות מעמד משום פגמיה: השכלה, כיעור וגיל גבוה. אלמלא נישאה הייתה מונעת גם מאחותה להתחתן. במקרה זה המשגיח של הישיבה מציג בפניו את השידוך המוצע: י' הלוי, "הדת ועץ הדעת: פולמוס משכילי ברומאן פולקלורי מחיי היישוב הספרדי הישן בירושלים", פעמים 49 (תשנ"ב), עמ' 135–153.

הגדולה בשאלוניקי בשנת 1890 מתאר את הנזקים החומריים ואת המצוקה בעיר. מאלפת העובדה שהמחבר ראה לנכון למנות בהקשר זה גם את שבירת הסמכות ההורית, במקרה זה: תמיהת ההורים מול ההתנהגות הבלתי צנועה של הצעירים היוצאים יחד לבלות. כן ביטא את חוסר שביעות הרצון שעוררה תופעת שיטוט בנות ברחובות.²⁴ תמורות הזמן השפיעו בצורה מכרעת על היחסים ההיררכיים בין ילדים להוריהם ועל היחסים בין המינים. אחת התופעות הנדונות בשירת הקופלָאס, המתייחסת לבעיות שהטרידו את החברה היהודית, היא העזתן של בנות להביע רצון עצמאי וסירובן לשידוכים המיועדים. במעין קינה על הבחורות המורדניות השוגות באהבים עוד לפני נישואיהן נאמר כך: "עלמות שבזמננו / אין הן חפצות חתן / אך לפי טעמן תרצינה / בלי שפם ובלי זקן. עלמות שבזמננו / אין הן רוצות שדכנים / עוד בטרם תתארשנה / הן שוגות באהבים..."²⁵ רוחות המורדנה, ובכלל זה התשוקה החדשה של גברים ונשים לאהבה רומנטית והתעוררותו של כוח נשי, הן בין הנושאים הבולטים בספרון מוסר שפרסמה ריינה כהן בשאלוניקי בשנת תרנ"ח בשם "לאס מוג'אג'אס מודירנאס", כלומר הבנות המורדניות.

המנטאליות המסורתית באה לידי ביטוי נפלא בדברים שאומרת אישה יהודיה שגדלה בקורפו בראשית המאה לבנה הבוגר, הסופר הצרפתי אלבר כהן, נוכח הנראות של האינטימיות הזוגית בפרהסיה: "אהבה שמספרים עליה בספרים ממנהגי עובדי האלילים היא. אני אומרת לך שהם עושים הצגות... הם אוהבים זה את זה אהבה גדולה, הם בוכים, הם מתנשקים נשיקות תועבה על הפה, ולאחר שנה הם מתגרשים! אז איפה האהבה? נישואים שתחילתם באהבה הם סימן רע לבאות... האהבה האמתית, אם אתה רוצה לדעת, היא ההרגל, להזדקן יחד".²⁶ הבכי והנשיקות, אותם סממנים סנטימנטליים שהאם מזכירה, מעוררים את השאלה בנוגע לטיבם של הביטויים המוחשיים לאהבה. גם במקרה זה מדובר כמובן בסימנים מוסכמים ההולמים את רוח המקום והזמן – כתיבת מכתבים, הענקת מתנות, אולי אף מבטים ונגיעות. מקורות בודדים מזכירים חיבוקים ונשיקות כסימני אהבה, ואולי שלא במפתיע, דווקא כאשר מדובר בעדות על מקרי ניאוף וזנות. שאלה מאיסתנבול מראשית המאה העשרים מזכירה הבאת תכשירים קוסמטיים על ידי המאהב כסימן לאהבה.²⁷ מושג־מה על טיבם של גילויי

24 מ' אטיאש, "יעקב יונה – המשורר העממי הנודד בשאלוניקי", ספונות טו (תשל"א-תשמ"א), עמ' קפ. וראו לדוגמה אברהם יונה, מועדים לשמחה... שאלוניקי תרע"ה (עמ' 6-7) = קומפלאס דיל פיליק, ח ע"א: בין דבריו גם תלונה על התערבבות בחורים ובחורות בשאלוניקי הגורמים להתנהגותם בושה להוריהם. על מרדנות של נערה שלמדה בבית הספר בבגדאד ראו דיווח משנת 1903: רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה, עמ' 91-93.

25 מ' אטיאש, קנסינריו, עמ' 82 (וכבר ציטט אותו שטאל, אהבה, עמ' קלו).

26 אלבר כהן, הספר אשר לאמי, לוד תשס"ב, עמ' 24. בעת שנאמרו הדברים חיה האשה במאריסי שבצרפת.

27 עניינה של השאלה חשדו של גבר כי אשתו בוגדת. הוא תפס אותה מתייחדת בביתם עם בחור מופקר "דזה הבחור הביא להאשה הלזו תמרוקי נשים הנהוג להם דזה מורה דיש להם קשר ואהבה עזה"

חיבה ואהבה מצד מחזר ובעל נשתמר בדבריה של בִּינוּטָה, דמות ספרותית שחיה בשאלוניקי שבין מלחמות העולם. האישיה הזקנה מזכירה לבעלה כיצד נהג, ככל הנראה בשנות השבעים או השמונים של המאה ה־ט, לשיר לה בלדות והביא לה מיני מתיקה ותכשיטים.²⁸ קשר הנישואין בחברה המסורתית לא נתפס כשותפות חיים ויחסי קרבה בין יחידים בוגרים, אלא בעיקר כדרך התקשרות שמניעה חברתיים וכלכליים.²⁹ ברית הנישואין שימשה את קרוביהם הבוגרים של בני הזוג, ובפרט את אביה ואחיה של האישיה, למימוש אינטרסים משפחתיים, ובעיקר לשימור הסטאטוס החברתי של המשפחה הרחבה או להעלאתו. תכלית הנישואין הייתה הולדת ילדים באופן לגיטימי, והמשכיות. לא היה לנישואין כל קשר לסיפוק רגשי ולתפיסות עכשוויות בדבר כבוד האדם וזכותו לחירות ולאפשר.

החברה היהודית העות'מאנית המסורתית החזיקה בסולם ערכים שבו ניצבו במקום גבוה ערכי כבוד המשפחה והיוקרה האישית. בהתאם לכך עוצבו דפוסי ההתקשרות לנישואין, שהיו מרכיב מרכזי בשיטה הפטריארכאלית, כשהשדוכין נערכו בין משפחות כאמצעי להשגת אינטרס כלכלי וחברתי של המשפחות המתקשרות, וכנגזרת של מעמד חברתי, עושר ויחס המשפחה. תנאי המקום והזמן, קרי משטר ההפרדה המגדרית הנוקשה, כמו גם תכליתה של ההתקשרות, שללו מכל וכול מפגש פיזי של בני הזוג כדרך היכרות לגיטימית. עד ראשית המאה העשרים לא רק שלא יוחסה משמעות לרגשות רומנטיים ולהעדפות אישיות, אף לא ניתנה לגיטימציה להיכרות אישית קודמת. נישואין מתוך בחירה או התאהבות נחשבו בלתי ראויים ובלתי רצויים, במיוחד בקרב בני המעמד הבינוני והגבוה. שידוכין ונישואין ביוזמה אישית ושלא ברצון ההורים נחשבו מעשה חמור וראוי לגינוי, לעיתים בלתי חוקי ובדיעבד גם חסר תוקף. שלא במפתיע, המקורות המעטים יחסית שמזכירים מעשים מסוג זה דנים דווקא בבנים כמי שיזמו אותם.³⁰

ביניהם[ם]...". בני הזוג עקרו למקום אחר, והבעל אף הביא את אמו לחיות עמם על מנת שתשגיח על כלתה. למרות זאת החלה לנהל רומן עם שכן, בחור צעיר, ואז פרצה קטטה חדשה והעניין הובא לפני הדיינים. בתשובה מסופר כי האישיה נחקרה "...וכפי סגנון דבריה ראינו דלא יש שום חשש ח"ו דהיה לה פריצות ודיבוק אהבה עם הבחור השכן..." (ר' חיים מנחם פראנג', מטה לחם, קושטא תרס"ב, אה"ע, ח"א, כב, נו ע"ב). סביר להניח שהאישיה הצליחה להטעות את הרבנים.

28 ד"מ בונים, קולות משאלוניקי היהודית, ירושלים – שאלוניקי תש"ס, עמ' 143, 168–169. על הבאת חלבה למשורכת ראו למשל מ' כהן-סראנו, קונסז'אס אי קונסז'קאס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 30.

29 אין זה שונה מן "הרציונליזם המופלג" בקביעת השידוכין, ומהגורמים הקובעים בעניין זה בקרב היהודים במרכז ובמזרח אירופה כפי שניתחם יעקב כ"ץ: כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 168–171.

30 דיווח נדיר על עימות דרמטי ותגובה רגשית עזה בא בשאלה שנשאל אחד מחכמי שאלוניקי: "...ולא פנה אל צעקות וקללות אמו כלל... ותבך ותתחנן לו ונתנה בקולה קול בכי קול צעקה גדולה ומרה ומכה את עצמה הכאות של מות וקראה למקוננות כמי שמתה מוטל לפניה..." (ר' אברהם גאטיניו, צרור הכסף, שאלוניקי תקט"ז, י"ד, יב, כו ע"ב). במקרה אחר מקללת אם את בנה שנשדך שלא ברצונה: ר' מאיר מלמד, משפט צדק, ח"א, שאלוניקי שע"ה, א, ב ע"ג.

בנסיבות אלו אין לתהות על סיפורים הנראים לנו כיום מזעזעים בחוסר רגישותם, בהם למשל נוהג השאת אחות הנפטרת לאלמן טרי במהירות, לעיתים אף בעצם יום הפטירה ובטרם הקבורה. כך למשל הושאה בצפת בשנת תנ"ח בלחץ הציבור נערה קטינה, שכבר הייתה משורכת לבחור יהודי בצידון, לבעלה המיועד של אחותה, שנפטרה ערב נישואיה. מקרה זה לא היה חריג.³¹

החתן או אביו ניהלו בדרך כלל את המגעים, בסיוע שדכן או בלעדיו, עם אבי הכלה, שזכותו לקרש את בתו הקטינה, אף שלא מדעתה ומרצונה, הייתה מעוגנת בהלכה ובלתי מעוררת.³² בהעדר הורים או קרובים בעלי יכולת היה זה תפקידו של האפוסטרופוס למצוא בן זוג ראוי, ולתת לנערה המשורכת את הנחון לה כיאה לכבוד משפחתה.³³ קיימות עדויות למעורבות של בני המשפחה הרחבה בקביעת קשר הנישואין או באישורו. קרובי משפחה וידידים בחשו בקשרים המתקמים, מי מטעמים טהורים ומי מאינטרס אישי, ולא היססו להפריד בין בני זוג שכבר נשתדכו, לעיתים תוך שימוש ברכילות ובהשמצות מכווערות, בעיקר לגבי תומתה של הכלה, מושא שכיח להשערות ולפנטזיות. הן הממסד הקהילתי והן בני המעמד הבינוני, ובעיקר הגבוה, חששו מפני נישואין בלתי הולמים, וביקשו למנוע פריצת גרדי המעמד וערעור יציבות החברה. מאחר ובפיקוח המשפחתי והחברתי לא היה די, תיקנו מנהיגי הקהילות וחכמיהן למן המאה הט"ז ואילך תקנות שהעניקו לקהילה כוח להתערב ולבטל מעיקרם את קידושי היחיד. הן חייבו נוכחות עשרה וחזן או רב הקהל בעת הקידושין, על מנת שאלו יהיו תקפים, והן מלמדות על מתח ודינמיות בלתי פוסקת.³⁴ ההתקשרות האינטימית הופקעה אפוא מבני הזוג ומן המשפחה המצומצמת והוכפפה מכאן ואילך לפיקוח ולהסכמה ציבוריים. הצדדים השתדלו בכל זאת להפגין מראית עין של רצון הדדי, וברבים משטרי השידוכין נאמר מפורשות כי אבי הכלה מקבל עצמו להביאה לחופה "מרצונה הגמור רצויה וחפצה

31 הנימוק העיקרי היה שצורכי החתונה כבר הוכנו. הפוסק שנדרש להשיב בעניין תביעת הפיצוי מצד החתן מצידון טען כי מדובר בנוהג מוכר, ופטר את אבי הכלה מתשלום קנס על הפרת השידוך: ר' אברהם יצחקי, זרע אברהם, ח"ב, קושטא תצ"ב, חו"מ, יא, קז ע"ב. היו שגינו נוהג זה: ר' יצחק מולכו, אורחות יושר, שאלוניקי תקכ"ט, ריב ע"א.

32 מן המקרה שלהלן ניתן להיווכח עד כמה ההתקשרות בין בני הזוג הייתה עניין כלכלי הנתון ביד ההורים, ובעיקר ביד הגברים: "ראובן שדכן שדך בת שמעון לבן לוי ונתפשו קודם לוי עם ראובן השדכן על סך כך וכך שיתן שמעון, ונתקבצו שלשתם כאחד שמעון וראובן השדכן ולוי ושלחו לבן לוי לבא ליתן סבלונות כנהוג. ובבא בן לוי אמר השדכן לבן לוי על ענין המדורים כבר פסקתי עם אביך מה שנתחייב לך שמעון ליתן ע"פ התנאים שפסקתי עם אביך השבע כנהוג ונתרצה בן לוי ונשבע ונתן סבלונות. ... (ר' משה בנבנשת, פני משה, ח"ג, קושטא תע"ט, ג, ה ע"א). בשנות השלושים של המאה הי"ט מינו דייני איסור והיתר באיסתנבול את סבה של נערה מסוימת לטפל בשידוכיה העתידיים: ל' בורנשטיין-מקובצקי (מהדירה), פנקס בית-דין איסור והיתר בקושטא, ת"ע-תרס"ג, לוד תשנ"ט, עמ' 52.

33 ר' יצחק נבאר, לב מבין, שאלוניקי תקע"ז, הלכות אישות, עה ע"ג.

34 א"ח פריימן, סדר קדושין ונשואין, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ה.

ומפויסת לקבל קידושין". לעיתים התחייב גם אבי החתן התחייבות מקבילה. לחתן ולכלה נשמרה זכות לסרב, וזכותה של קטינה שבגרה למאן לשידוך שנעשה עבורה הייתה מעוגנת בחוק הדתי. מקרים של סרבנות ומיאון לא היו נפוצים.³⁵ מאידך, התנגדות פסיבית באמצעות גילוי חוסר עניין, עצב, או בעיות בקיום יחסי אישות, לפחות בראשית חי הנישואין, הייתה שכיחה.³⁶ היו גם דרכים אקטיביות יותר להבעת סרבנות – בריחה, קידושי סתר, או התאבדות.³⁷ החברה הסובבת והמשפחה עשויות היו להביע הבנה לקושי הרגשי, אך ציפו כי היחיד יתעשת ויכנע למה שהוכתב לו. בחברה המסורתית הוסיפו העדפת הקבוצה והאינטרס הקבוצתי להיות ערך חשוב יותר מהגשמה וממימוש עצמי, והחינוך והחברות היו מכוונים להפנמת עדיפות זאת. הזמנים החדשים ערערו את המבנים הקיימים, ומן המקורות העבריים עולה רושם כי הסרבנות גברה במידה ניכרת במחצית השנייה של המאה ה"ט ובראשית המאה הכ'.

35 בדיונו במנהגי הנישואין של יהודי רומא ערער קנת סטאו על התמונה המקובלת שלפיה השידוכין היו נתונים באופן בלעדי בידי האבות. הוא מציין את המרווח החוקי שנתאפשר לבני הזוג הצעירים, ומדגיש כי יהודים, בניגוד לשכניהם הגויים, העניקו לילדיהם את זכות הסירוב: ק' סטאו, "חידוש דרך שמרנות: מיאון בגטו רומא במאות ה-16-17", ארוס אירוסין ואיסורים (בעריכת י' גנני וי' ברטל), ירושלים תשנ"ח, עמ' 141-143. המקרים שסטאו מביא הינם יוצאים מן הכלל, ואין בהם אלא לחזק את התמונה הכללית של ציות לרצון ההורים. מעניין להעלות בהקשר זה את סיפורה של גליקל מהאמל: היא שורכה בגיל שנים עשרה, ובבגרותה שירכה את ילדיה עם אחרים בלי לשאול לדעתם.

36 לדוגמה ראו ר' אברהם אישטרושה, ירך אברהם, ח"א, שאלוניקי תקע"ה, אה"ע, ח, מג ע"ב. במקרה אחר החתן אינו מעוניין בכלתו, ואדישותו כלפיה מתבטאת באימפוטנציה: ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"א, ונציה ש"צ, רסז, קכב ע"ב.

37 כך למשל מסופר במקור הבא: "ראובן דְּשֶׁךְ בתו קטנה בשבועה עם י' [=בן] שמעון... ועתה אחר עבור כמו ששה שנים מו"מ [=מעלה ומטה] וכבר נתגדלה הנערה והיא כמו שבעה עשר שנים מו"מ מיאנה ואינה רוצה הבן שמעון מפני כמה סיבות.]. וענתה האשה ואמרה שאם אביה ואמה רוצים להשיאה בע"כ [=בעל כורחה] לבן שמעון הנז' היא מאבדת את עצמה שחונקת את עצמה או אוכלת סם המות... והיא רוצה לינשא לאחר...". האיום הועיל, ואבי הנערה מספר שנזאש מלשכנעה לאחר שגם מכות לא הועילו. מה שמעניין אותו כעת הוא האם בכוחו לקבל עבורה סכלונות ולקדשה לאחר, בלי שיתחייב בקנס (ר' אליעזר די טולידו, משנת ר' אליעזר, ח"ב, אומיר תרל"ב, לז, כז ע"ב). במקור אחר מן הרבע האחרון של המאה ה"ט מסופר על כלה ש"לא היתה מראה פנים לחתן כדרך הבתולות הנישאות עם החתן שמראין פנים שוחקות לחתן". היא נמלטה לבית אביה וסירבה לחזור בטענה "שכשהיא רואה את החתן נראית לה כמו הר חושך ענן ולבה נסמית". למרות הפצרות ומכות סירבה לחזור, בכתה ואיימה להתאבד: "ובוכה ומבכה לילה ויום ואומרת שהיא תאבד את עצמה ותשליך לבור או שתשרוף עצמה באש" (ר' שמואל ארדיט, דברי שמואל, שאלוניקי תרנ"א, אה"ע, י, קנה ע"ד). בחקירה התברר ששודכה על ידי הוריה בניגוד לרצונה, תוך איום שיהרגוה אם תתנגד. דיווחים על התאבדות או איומים בהתאבדות הם נדירים ביותר עד ראשית המאה הכ'. בדבריה על עבודת השדכן טוענת הדר כי עד למאה העשרים צייתו הנערות להוריהן והסכימו להינשא למי שבחרו ההורים. את מחאתן הביעו בבכי, התחלות ושירים שהביעו את מצוקתן: ג' הדר, היכטים בחיי המשפחה היהודית בשאלוניקי 1900-1943, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, חיפה תשס"ד, עמ' 226.

דוגמה לשימוש בקידושי סתר כאמצעי לכפיית שידוך בלתי רצוי מצויה בשאלה מאיסתנכול משנת 1900: בעקבות סכסוך שנתגלע בין המשודך לבין חמיו לעתיד, "נמשך קטטה גדולה ביניהם מבזיונות וחירופים וכראות החתן שקשר השידוכין רפוי בעיני חמיו ולעומת זה החתן והכלה יש להם אהבה גדולה ביניהם ולכך עלה בדעתו לעשות ערמה אחת ולהחזיק קשר השידוכין..." וקידש אותה בהפתעה בפני עדים.³⁸

לא זו בלבד שתופעות של סרבנות הלכו ורבו, אלא שהופיעה נכונות להתחשב בעמדתן של המשורכות לעתיד.³⁹ במקביל, תעודות בפנקס בית דין איסור והיתר של איסתנכול מורות על מעורבות גוברת בענייני נישואין ועל ניסיון להידוק הפיקוח והשליטה בהם. במחצית השנייה של המאה ה"ט חוזרים ומודיעים דייני העיר והרבנות הראשית כי רק חכמים מוסמכים רשאים לסדר שידוכין. כך למשל בהסכמה משנת 1866 נאסר על תלמידי ישיבות לסדר שידוכין, כלומר לקדש בני זוג, ללא אישור הרב הכולל, ונקבע כי אנשים ונשים מסוימים חייבים לקבל היתר מיוחד להשתדך. הרבנות הראשית משתמשת בחידושי הזמן – מודעות בעיתונות וכרוזים מודפסים – על מנת להזהיר קהל נרחב ככל האפשר מפני התקשרויות אסורות.⁴⁰ את מגמת בית הדין להדק את השליטה על ענייני שידוכין וקידושין אפשר להסביר כתגובה להתרופפות בתחום זה. נראה כי שיאה בהסכמה החדשה להפקעת הקידושין שנתקנה באיסתנכול בשנות העשרים של המאה הכ', ולפיה קידושין שלא נעשו על פי הכללים אינם תקפים, ולא נוצרה כל זיקת אישות.⁴¹

2. חיי הנישואין

עד מלחמת העולם הראשונה נהגו בקרב בני המעמד הבינוני והגבוה נישואי שידוך, שהמניע להם שיקולים חברתיים והעמדת צאצאים חוקיים. אך לא הכול התחתנו בנישואין מוסדרים מראש. בני המעמד הנמוך היו חופשיים יותר להינשא מתוך בחירה אישית, ואפילו אהבה, משום שמצבם אפשר מפגשים וקשרים רומנטיים, שהקדימו את ההתקשרות

38 ר' חיים מנחם פראנג', מטה לחם, אה"ע, ח"א, קושטא תרס"ב, יט, לה ע"ב.

39 הסב מעלה את הסתייגותיה של הנערה, וחכמי איסתנכול התירו לה להשתדך למי שתצצה: מטה לחם, אה"ע, ח"א, ו, ט ע"א.

40 בורנשטיין, פנקס, בפרט עמ' 52-54.

41 הרפסת הקונטרס "מחברת קרושין על תנאי" (קושטא תרפ"ד) מעידה על חשיבות העניין. ההקדמה עוסקת אמנם במצב שנוצר לאחר מלחמת העולם הראשונה ראו מאמרי: Yaron Ben-Naeh, 'Jews on the Move during The Late Ottoman Period: Trends and some Problems', in: *A Global Middle east: Mobility, Materiality and Culture in the Modern Age, 1880-1940*, (Liat Kozma, Cyrus Schayegh and Avner Wishnitzer eds.), I.B. Tauris, London 2014, pp. 134-162.

הפורמאלית. הם היו משוחררים יותר מן הנורמות המחייבות הפרדה מינית והרחקת האישה מעיני הציבור, ובהעדר רכוש לא הייתה משמעות רבה ליתרונות הכלכליים של השידוך כפי שמנינו לעיל. כל שנזקקו לו היה אישה בריאה שתלד ילדים ותספק עוד זוג ידיים עובדות.

המשפחה היוותה יחידה כלכלית, יחידת רכוש ומסגרת חברתית בסיסית, מסגרת השתייכות והתייחסות. היחסים בין בני הזוג היו ביסודם תפקודיים (בהתאמה מגדרית), וחיי הזוג נתייחסו ונתבססו על התחייבויות הדדיות בין בני הזוג ובין לבין ילדיהם, לחץ להינשא, חיבה והערכה הדדית שהתפתחו במהלך החיים המשותפים.⁴²

העובדה שראשיתם של חיי הזוג לא הייתה מבוססת על היכרות קודמת ועל רגש לא מנעה צמיחת שותפות מלאה חיבה, אהבה ותשוקה. בכל אופן אין זה מצופה שיאהבו זה את זה, וברי כי האהבה אינה קשר מקביל או קשר בין אנשים שווים מעמד.

עד כמה עמוקה ומשמעותית הייתה מערכת היחסים בין בני הזוג בנסיבות החיים בעיר העות'מאנית? כיצד נוכל לדמות את המנטאליות של חיי הנישואין ומה מקומה של האהבה בחיי הזוג הנשוי? אין בכוחנו אלא לשער השערות, מאחר ומעט ידוע לנו על האינטימיות המשפחתית, ואף המחקר הכללי טרם נדרש לכך. המקורות שברשותנו מציבים קשיים בפני מי שמבקש לברר טיבם של יחסים רגשיים בעבר, מה גם שנשים כמעט ואינן מיוצגות כלל בספרות התורנית המשמשת יסוד לכל כתיבה בתחום. האם שתיקת המקורות מרשה לנו לשער מערכת יחסים מנוכרת ותועלתנית, בה משתדל כל צד למלא את תפקידו המגדרי על הצד הטוב ביותר? בהשפעת החברה המוסלמית היו קשרי דם משמעותיים יותר מקשרי נישואין, ובמקורות ניכרת זיקה עזה לצד האב ואל משפחתו הרחבה.⁴³ נורמות חברתיות ותנאי החיים בעיר

אך דומני כי משתקף בה מצב שראשיתו כבר בשלהי המאה ה'ט': ההגירה, החופש היחסי והרפורמות הפוליטיות נתנו אותותיהם כבר קודם: מציאות של נשים עזובות, עגונות. הכותבים מציינים כי כבר עתה נשים רבות חיות בחטא, ממירות דתן או חיות עם גויים. הכותבים מדגישים כי מקרים של קידוש סתר נפוצים יותר בהמון העם, אך המגמות והסיבות ברורים.

42 א' אגמון, נשים וחברה: האשה המוסלמית, בית הדין השרעי והחברה ביפו ובחיפה בשלהי השלטון העות'מאני (1900-1914), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 246.

43 ניתן למנות גורמים אחדים למציאות זו בערי האימפריה העות'מאנית:

1. אופייה של החברה המוסלמית כחברה גברית הדוגלת בעיקרון של הפרדה מינית, וכבעלת מנטאליות השוללת החצנת רגשות בפרהסיה, במיוחד בין גברים לנשים, ואפילו הם קרובי משפחה, בתנאי חיים של צפיפות והעדר פרטיות.

2. המבנה הפטריארכאלי האופייני שגרר הכפפת ילדים, בעיקר בנות ונשים, לבוגרים מהם; באופן שלא זו בלבד שאין שוויון תפקודי, אף היחסים הרגשיים בין בני זוג אינם שוויוניים ואינם סימטריים.

3. היות החברה היהודית חברה מעמדית, המחשיבה מעמד חברתי וכבוד, ושומרת בקפידה על גדרים מעמדיים כיסוד לחיי ציבור תקינים. על חולשת מסגרת הנישואין, הנאמנות לבית האב, ובעיית נאמנותה של האישה במשפחה המוסלמית הארצישראלית ראו למשל אגמון, דיסרטציה, עמ' 247.

העות'מאנית גרמו לכך שבין בני הזוג שרר ריחוק פסי ורגשי-מנטאלי.⁴⁴ גילויי חיבה פומביים בין בעל לאשתו נחשבו בלתי ראויים במזרח המוסלמי, ובילוי משותף היה מוגבל נוכח התביעה לצמצום הנוכחות הנשית ברשות הרבים. קשה היה להעלות על הדעת מפגש בין המינים, אלא בין קרובי משפחה ממש. גברים ונשים חיו במידה רבה במעגלים נפרדים. הגבר היה יוצא לעבודתו מבוקר ועד ערב, ובשעות הפנאי נהג לבלות בחברת ידידיו בבית קפה שכונתי, או בפעילות סמי-דתית בחברות צדקה וחסד. בשבתות ובחגים הלכו הגברים לתפילה, ורק אחר כך סעדה המשפחה בצוותא ויצאה לבקר קרובים. זאת ועוד, בהשפעת המוסכמות המקובלות על בני העילית של החברה הסובבת נתקיימה בבתי יהודים אמידים הפרדה מינית גם במרחב הביתי – האישה ישנה עם בנות הבית והילדים הקטנים באגף או בחדר נפרד מזה שיוחד לבעל. נורמת ההפרדה חלחלה גם אל בני המעמד הבינוני. את מרבית שעות היום עשתה האישה עם קרובותיה ושכנותיה בבית ובחצר. ייתכן שחברויות בין נשים היו משמעותיות יותר מאשר קשרים בין בני זוג.

בשלהי המאה הי"ט נשתנתה מציאות זאת, במיוחד בכרכים גדולים: בהשפעת רוחות הקדמה והידע על החיים ב'מערב' נעשתה דעת הקהל סובלנית יותר כלפי נוכחות נשים וזוגות ברשות הרבים, ומתוך הלגיטימציה לכך צמחה דרישה (נשית?) לבילויים משותפים – למשל בהליכה לאתרי בילוי ושעשועים (טיילת, בית קפה, תיאטרון, ומאוחר יותר בית הקולנוע). לראשונה יופיעו תצלומים משותפים של בני הזוג, או של כל בני המשפחה.

בספרות הרבנית מעטים מאד אזכורים לאהבה, וראוי לציין כי כמעט תמיד מדובר באישה שמעוניינת באהבה – האישה היא זו שאוהבת, שמעוניינת להיות נאהבת או זקוקה לאהבה. אחת הדוגמאות הבודדות לאזכור מפורש מצויה בצוואת אישה המורה להעניק לבעלה את נדונייתה ומנמקת זאת באהבתו אותה: "...ועל רוב הטובות שקבלתי ממנו ועל רוב אהבה שהיה בינו לבניי..."⁴⁵ מקור אחר, גם הוא משיח לפי תומו, עוסק בתביעת גירושין שבאה בעקבות פעולה מאגית שעשתה יהודיה ממצרים "כדי למצוא חן וחסד" בעיני בעלה, פעולה שכמעט גרמה למותו.⁴⁶ היא לא הייתה היחידה שביקשה למשוך את לב בעלה, כפי שמתברר מתפוצת כתבי היד, ובהם סגולות וכשפים למציאת חן ולהטלת אהבה. הסכמת ירושלים משנת 1730 מטילה "חרם שלא לעשות שום כשפים ולא יצוה לגוי לעשות אפילו לאהבה".⁴⁷ מסתבר

44 השוו דברי רות למדן לגבי המאה ה"ט: ר' למדן, עם בפני עצמן, עמ' 135-136. למסקנות דומות הגיעה מרגלית שילה בספרה על ירושלים במאה הי"ט: מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה תשס"ב, עמ' 108-116. ימימה חובב סבורה שקביעה זו בעייתית: "חובב, ספרים ודברי ביקורת, ציון סח, ב (תשס"ג), עמ' 277.

45 ר' שמואל יצחק מודיאנו, נאמן שמואל, שאלוניקי תפ"ג, נז, ע"ג. ההדדיות בעניין זה היא כמובן רק בעיני האישה. איננו יודעים מה חש בעלה, וכיצד ביטא זאת במילים ובמעשים.

46 ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, אה"ע, קושטא תע"ז, כלל ד, יא, ע"ג. מחברי ורושמי הסגולות היו כמובן גברים.

47 ראו 'בן-נאה, "לחש ברוק ומנוסה": אמונות ופעולות מגיות בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 95; א"ח פריימן, "תקנות ירושלים", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 208, סעיף יג; ועוד.

אפוא כי היו נשים (ואולי גם גברים) שלא הסתפקו במשאלות לב כמוסות, והשתדלו להוציאן אל הפועל, לעיתים באמצעים מפוקפקים. הביקוש לסגולות מסוג זה מעיד על הכרת רגש האהבה הרומנטית והרצון לחוש אותו.

התאהבות ותשוקה גרמו לעיתים לאישה נשואה (לא תמיד באושר, לעיתים לגבר מבוגר ממנה בשנים רבות) לנאוף, או להימלט עם אהובה – בחור צעיר, משרת ואפילו גוי – גם במחיר נידוי חברתי והפסד כספי ניכר. אהבות אסורות, לרוב טרגיות, הן מוטיב חשוב בספרות העממית (להלן). בהקשר זה מעניינת פואמה שחיבר ארמני בשם אַרְמִיָה צֶ'לִּי קוֹמוֹרְגִ'יָאן במאה ה־12 על אודות התאהבות של נערה יהודיה מאיסתנכול באופה אלבני, התנצרותה ובריחתה עימו, מעשה שהיה ככל הנראה יוצא דופן ועורר הדים רבים.⁴⁸ מעשים דומים ייעשו על ידי בנות בתכיפות גוברת בתקופה המודרנית ובהשפעת הרוחות החדשות. הן תסרכנה להינשא למי שהוריהן מבקשים, תתקשרנה לבחורים (אף כאלו שאינם יהודים) באופן עצמאי, תהרנה ללא נישואין או תימלטנה מן הבית.

ניתן להבחין בשתי דרכי התמודדות של נשים עם התסכול:

1. באמצעות הֶשְׁחָה – דיבור על אהבה ותיעול רגשותיהן לסיפורי אהבה – בפרוזה או בשירה. אהבה רומנטית מופיעה תכופות ומפורשות בסוגות הספרותיות העממיות – סיפורים, פתגמים ובעיקר השירה לסוגיה (הרומנסה, הקנסיון והקנטיגה אצל דוברי הספרדית-היהודית; ומגוון שירים בערבית-היהודית). אלו הועברו על פה מאם לבת, ותועדו רק מאז סוף המאה ה־19. שירת נשים היא מן המקורות היחידים והחשובים ביותר להכרת עולמן של נשים יהודיות. עם זאת, אין השירה משקפת בהכרח את המציאות, ובמאמר על שירי האהבה של נשות צנעא היהודיות עמד יהודה רצהבי על הפער בין השירה לבין המציאות: "האהבה בעולם השירה שונה היא תכלית השינוי מן האהבה של חיי המעשה המוגבלת במוסר החברה השמרני של תימן", ואינה באה לידי ביטוי בפרהסיה.⁴⁹ נראה כי אצל נשים נשואות התקיים צורך לייצר מטפורה לאושר שנעדר מחייהן. הן שמעו על קיומו של רגש אהבה, ואולי חוו שמץ ממנו, והשתוקקו להשיג, לפחות בדמיון, את האהבה הרומנטית שבחסרונה חשו. ברומנסות משמש חצי האי האיברי, מקום מוצאם של רבים מיהודי האימפריה, מעין יבשת אוטופית שתושביה

48 A. K. Sanjian & A. Tietze, *Eremya Chelebi Komurjians Armeno-Turkish Poem 'The Jewish Bride'*, Wiesbaden 1981 עם זאת, יתכן שמדובר בפיקציה ספרותית, ובכוונתי לעסוק בחיבור למידע מבוסס לגבי המאה ה־12. ראו למשל מרגלית שילה על התאהבות ונישואין של בנות ירושלמיות לערבים בשני העשורים האחרונים של המאה ה־12: מ' שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 278-279. עוד בעניין זה ראו ת' אלכסנדר, מרחב ומגדר: ירושלים בסיפורי נשים ספרדיות בנות העיר, אשה בירושלים: מגדר, חברה ודת (ט' כהן ו' שוורץ עורכים), רמת גן תשס"ב, עמ' 230-245: אהבה מהווה נושא מרכזי בסיפורי נערות ונשים 'ספרדיות' בירושלים. אלכסנדר מביאה סיפורים על התאהבות בחבור ערבי, על נישואין כפויים, גירושין ואומללות. בסיפור אחר הרתה הנערה לבחור ללא נישואין.

49 אידיאלים שמטבעם לא נתמששו אלא לעיתים רחוקות: י' רצהבי, שירי אהבה של נשות צנעא, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ד (תשל"ד), עמ' עה-עט.

מממשים את חלומותיהן ודמיונותיהן של נשים יהודיות עות'מאניות. הסיפור, ובמיוחד הסיפור המוכפל בדרך השירה וההיגוד, מתפרש על ידי תמר אלכסנדר כמעקף המאפשר למספרת ולקהל להגיע מעלילה רחוקה בזמן ובמקום לדיון בנעשה כאן ועכשיו, אצלי או אצל הזולת. נערות קונפורמיות המזדהות בליבן עם הגיבורות שוברות המוסכמות שרות ומספרות את הרומנסות כדרך להבעת מאוויים אסורים. בה בעת הן מקבעות ומאשררות את הנורמות של החברה המסורתית.⁵⁰ אפשר שעצם פעולת השירה מחנכת את הנערה לתפקיד של אוהבת, ואפילו אוהבת נכזבת, כבר לכתחילה, כחלק מעיצוב נשיותה. משמעותית העובדה כי הסוגה השירית הנפוצה בשלהי המאה ה"ט ובראשית המאה הכ', תקופת השינוי, הייתה ה'קנטיגאס', שהנושא המרכזי שלהן – אהבה ורומנטיקה.⁵¹ נגד שירים אלו יצאו כמה מבעלי המוסר, שראו בעין רעה שירי עגבים המכניסים רעיונות מסוכנים בלב הצעירים.⁵²

2. באמצעות קישור טרגי ומשבש בין אהבה לכאב, שבאמצעותו ביקשו המספרות למעט בכוח המשיכה של רגש זה. בשירה, ובמיוחד ברומנסות השגורות בפי נשים, אהבה אינה מובילה לנישואין, ועל פי רוב מעוררת סיבוכים ומסתיימת באופן טרגי: פרידה, מוות, או רצח. זאת ועוד, מן הסוגות הספרותיות העממיות עולה בבירור כי אהבה ונישואין נחשבו כמעט סותרים זה את זה. הלקח מן הפתגמים, השירים והסיפורים היה כמעט חד-משמעי: אהבה כרוכה בדרך כלל בכאב, ורצוי לוותר עליה למען נישואין הגיוניים, הולמים ומועילים לטובת המשפחה.⁵³ מסקנה זו עולה בבירור מניתוחן של תמר אלכסנדר וגלית חזן-רוקם את הפתגם "נִי מְאָרְטִיס

50 ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי, הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים – באר-שבע תש"ס, עמ' 141-146. היא מזכירה כי שירים רבים עוסקים באהבות אסורות, אהבות הרסניות ואהבות שאינן מתממשות. הסיפורים נועדו לחזק ערכים נורמטיביים, אך גם מביעים כמיהות והזדהות עם המורדת.

51 בונים, קולות, עמ' 168.

52 בספרות הרבנית מן המאה ה"ט מצויים דברים חמורים בגנות 'שירי עגבים': כך למשל ר' אברהם ענתבי מחלב, הכותב כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ט בגנות השירים הללו והשכרות (ר' אברהם ענתבי, חכמה ומוסר, אהל ישרים, מהד' י' עבאדי, ירושלים תשכ"א, עמ' 169-172 = קטז ע"א; שם, קיז ע"א). במקום אחר הוא מתלונן על נהגים חדשים (לדבריו) – נערים משוררים שירי עגבים בליל החופה, וגברים מנגנים ביום החופה ונשים רוקדות לפנייהם (חכמה ומוסר, מהד' ע' בצרי, ירושלים תשמ"א, עמ' 161-162).

53 הפתגם "קִין סִי קֶאֱזָה קוֹן אֶמֹר בִּיבִי'ה קוֹן דולור": מי שמתחתן מאהבה חי בצער, הינו משמעותי ביותר. הוא מצוי בווריאנטות אחדות. ראו מוסקונה, פניני ספרד, עמ' קלו, אצל אלקלעי, פנינים מספרד, ועוד. כן ראו ת' אלכסנדר וג' חזן-רוקם, "אין יום שלישי בלי שמש": גלגולי משמעות בפתגמים של אישה יהודייה ספרדייה, מקדם ומים ד (תשנ"א), עמ' 279, 283. על הפתגם בענייני אהבה וכאב: ת' אלכסנדר-פריזר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים ובאר-שבע תשס"ד, עמ' 92-83. דומני שסיפורי ג'וחה (בקבצים שפרסמה מתילדה כהן-סראנו, כגון ג'וחה מה הוא אומר?, ירושלים תשנ"ב) מייצגים גם את הקול הגברי העממי: חיי הנישואין של הגיבור חתום מלהיות אידיליים, ויחסיו עם אשתו מעורערים. סיפורים אלו בהחלט תומכים בדברי על העדר אהבה רומנטית מיחסי בני הזוג. על השירים בערבית יהודית ראו אבישור, החתונה; הנ"ל, שירת הנשים.

סין סול, נִי אָמור סין דולור: [כשם ש]אין יום שלישי בלי שמש [כך] אין אהבה בלי כאב. מסקנתן: "אהבה ונישואים הם ברוב המקרים מושגים סותרים". החוקרות רומזות לאפשרות שלפי הפתגם האהבה היא במהותה א־סימטרית, וכי בכך יסוד הסבל הכרוך בה.⁵⁴ למרות זאת, הפתגמים מתייחסים בהחלט לאהבה כאל רגש דומיננטי שנמצא או שנעדר מן החיים של בני הזוג, ונשתמרו פתגמים המתייחסים לאהבה כאל מרכיב חיוני בחיי נישואין מאושרים.⁵⁵

לא זו בלבד שאהבה נעדרה מחיי זוגות רבים, אלא שלעיתים תכופות שררו מתחים ומריבות בחוג המשפחה, זאת לצד המתח בין כלה לחמותה, מוטיב שכיח גם בספרות העממית. אלימות מילולית ופיסית, לרוב נגד האישה, הייתה תופעה שכיחה. העדויות על הכאת נשים מעטות, אך אין בכך ראייה. אדרבא, ביסוד דברי ר' אליהו הכהן (איזמיר, נפטר בשנת 1729), מצויה ההנחה שבעל מכה ומקלל את אשתו על מה שהוא מוצא כהתנהגות בלתי הולמת.⁵⁶ לא מעט פתגמים עוסקים ביחסים המתוחים בין בני הזוג – אישה כעושה, בעל מתוסכל שאינו זוכה להערכה וכבוד, נאמנות מינית מפקפקת. פתגמים אלו חושפים חולשות של גברים, וגם את נקודת המבט הנשית המושתקת במקורות הרבניים הכתובים – את המרידות, החששות והפחדים של הרעיה. המצוקה החומרית בה היה שרוי רוב הציבור היהודי העצימה את המתוחות.⁵⁷ לעיתים הגיעו היחסים בין בני הזוג למשבר ולהכרה שלא ניתן להמשיך בנישואין. בדיקת העילות לבקשת גט ולגירושין מגלה שורה של גורמים, אך העדר אהבה לעולם אינו אחד מהם. עובדה זו עשויה להתפרש בשתי דרכים: האחת היא שלכל הצדדים היה ברור שטענה זו אינה עילה לגיטימית, ולכן היא מובאת בכסות אחרת; והשנייה היא שלא הגבר ולא האישה ביקשו אהבה בחיי הנישואין, והעדרה לא הביא לפירוק הקשר.

עצותיו של ר' אליהו הכהן לנישואין מוצלחים ממחישות היטב את נקודת המבט הפטריארכאלית והשוביניסטית של החברה היהודית והמוסלמית המסורתית, ואת דעתה על מקומם ותפקידם של הגבר ושל האישה, הבעל והרעיה. הדרשן מפנה את דבריו אל האישה, שממילא קיבלה אותם בתיווכו של בעלה או של אביה. על הרעיה לעמול קשה על מנת לזכות בהערכה ובמה שהפוסק חושב ל'אהבה'. מקומה במרחב הביתי, ותפקידה להיות אם, רעיה ועקרת בית למופת. עליה להתאים עצמה לדרישות בעלה, לשלוט ברגשותיה ולנהוג צניעות. הכותב אינו מציב תנאים דומים לבעל, שתפקידו מצטמצם בדאגה לפרנסה, אך הוא מוקד חיי המשפחה. את דבריו פותח ר' אליהו הכהן במילים הבאות: "...ואלו תנאי האשה הכשרה כדי

54 אלכסנדר וחוץ-רוקם, אין יום שלישי, עמ' 285-279.

55 ראו למשל סדרת פתגמים בנוגע למתיקות האהבה השוררת בעת שובע ורווח (אלקלעי, עמ' 139-140)

56 ר' אליהו הכהן, שבט מוסר, קושטא תע"ב, עה ע"ג. לתוכחה כנגד הכאת נשים ראו גם ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, ויקרא (ח"ג), אומיר [תרל"ט], דף כט ע"ב – לא ע"א. קיימות עדויות על הכאת גברים והתעללות בהם. ראו למשל: Yaron Ben-Naeh, 'Dangerous Liaisons in Castoria', *El Prezente: Studies in Sephardic Culture* 7 [=Menorah 3: Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans] (2013), pp. 27-41.

57 ראו למשל פתגמים בתוך אלקלעי, אמרות ופתגמים, עמ' 139-140.

שתהיה חביבה על בעלה שלא יבא ליתן דעתו לחשוב באשה אחרת ח"ו [=חס וחלילה] דזהו סבה לבנים היותם בלתי הגונים: תנאי א'. תהיה האש'לה נקיה במלבושי'לה ויהיו בגדיה לבנים ככל עת ושלא ימצא עליה שום כתם מדב'ר] מה כדי שלא תמאס בעיני בעל'לה] דזהו סבה לבטל אהבתו ממנה ולחשוב באחרת ח"ו, "...", וכך הלאה. האחריות ליחסו של הבעל כלפי אשתו מוטלת עליה, והיא נדרשת לעשות כל שביכולתה על מנת שלא ישנא אותה, יבגוד בה או יכה אותה. ה'אהבה' בין בני הזוג, לשיטתו של הדרשן, היא אפוא חיבה שברירת, לעיתים מעושה.⁵⁸ מאלפים עוד יותר דבריו של ר' אליעזר פאפו (1785-1828), ביחס למשמעותה של אהבה בין בני הזוג. בספרו 'פלא יועץ' ייחד המחבר, שהיה מחשובי הרבנים בבלקאן ברבע הראשון של המאה ה"ט, מספר ערכים לאהבה: 'אהבת האל', 'אהבת עצמו', 'אהבת הבנים והבנות', 'אהבת איש ואשה', 'אהבת לומדי תורה', 'אהבת רעים'. בניגוד לאהבת ילדיו ש"הטבע מחייבו", כתב בערך 'אהבת איש ואשה':

אהבת איש ואשה הוא דבר שבחובה שיהא ביניהם אהבה עזה... <והוא מסביר> ועיקר האהבה הוא אהבת הנפש ועליו מוטל להוכיחה בנועם שיח ולהדריכה בדרכי הצניעות ולהרחיקה מלשון הרע וכעס וקללות והזכרת השם לבטלה וכהנה סדר נשים סדר נזיקין [!] ולהזהירם בדקדוקי המצוות... <והוא חוזר ומסביר את כוונותיו> ומה טוב ומה נעים ללמד לה דברי מוסר ולהגיד לה דברי חז"ל...".

כקודמו קורא גם הוא לבעל לנהוג מתינות וחיבה, אף אם נפלה בחלקו אישה רעה:

...רק בפה רך ורך מתוק יוכיחנה... וגם צריך להתחזק לעורר את האהבה למען לא יהיו בניו בני שנואה חס ושלום [!]... ויפייס את אשתו... ומכלל האהבה שלא ירחיק נדוד בדרך רחוקה זמן וזמנים כי מלבד שהוא גורם רעה לעצמו... צערא דגופה לאשתו כי עזה כמות אהבה ובהפרד ממנה בעלה היא עניה סוערה חיי צער תחיה ולפחות יזהר לפייסה בדברים באגרת שלומים... ישלח איש כפעם בפעם מתנות וחפצים להחיות לב נדכאים ולשמח את נפש אשתו ולהפיג צערה ולמצווה רבה תחשב [!] אם מעט ואם הרבה".

בהמשך הוא עובר לחיובי האישה:

וביותר יגדל החיוב על האשה לאהוב את בעלה ולכבדו כמלך בגדוד ולירא ממנו ולמלאות חפצו ורצונו בכל כוחה וכל מגמתה, ודעתה צריכה להיות להשתדל לרדת לסוף דעת בעלה ולדעת מה חפצו ולעשות רצונו כרצונה למען תמצא חן בעיניו ועיקר האהבה היא אהבת נפש <ומיד הוא מסביר>, תמסור נפשה לסייעו בעבודת השם... [אם זהו בעל

58 שבת מוסר, עה ע"ג. להעתקה של הטקסט המלא ראו: י' בן-נאה, "ואלו תנאי האשה הכשרה": עצות לנישואין מאושרים, עתמול כז, גליון 6 (164), (אלול תשס"ב), עמ' 7-9. על הבאת בנים כעילה לאהבה מצד הבעל ראו: "שאם ילדה אשתו זכר אוהבה ומכבדה כבוד גדול" (ר' אליעזר פאפו, פלא יועץ, קושטא תקפ"ה, ערך בת). הכוונה כנראה לסימני חיבה שביטויים העיקרי הענקת מתנות – תכשיטים ובגדים.

שמִשְׁלֵב בִּאִשְׁיוֹתוֹ תוֹרָה וּגְדוּלָה] הָאֵל וְדָאִי פִּשְׁיטָא שֶׁתִּכְבְּדוּ וְתִאָּהֲבֻ וְעוֹה... [וּבְכָל אוֹפֶן] תִּזְהַר בְּכַבּוּדוֹ... וְאִשָּׁה צְרִיכָה לִמְחֹל וּלְבִטֹל רְצוֹנָה מִפְּנֵי שְׁלוֹם בֵּית... וְצְרִיכָה לִסְבּוֹל וְלֹא תִכְעִסֶנּוּ וְלֹא תִצְעֲרֶנּוּ יוֹתֵר... [וְאִם נָפַל בַּחֲלָקָה בְּעַל רַע תִּקְבַּל הַדִּין וְלֹא תִתְלַוֵּן עָלֶיךָ]... וּמְכַלֵּל אֶהְבֵּת אִשָּׁה לְבַעֲלָהּ הוּא שֶׁתִּתְפַּלֵּל עֲלֶיךָ....

דומה כי הקטע ממחיש קודם כול מה מהותה של אהבה בעיניו של רב בראשית המאה הי"ט, ובינה לבין אהבה רומנטית אין ולא כלום. אחריות הבעל על התנהגותה המוסרית והדתית של אשתו היא ביטוי לאהבתו; וכניעותה, צייתנותה ושירותה הם מימוש רגשי אהבתה. עמדת החולשה והפסיביות של האישה והחלוקה המגדרית של התפקידים במשפחה ניכרים היטב – הוא הפטרוֹן והאחראי, הוא זה שיוצא ובא, אותו יש לשרת. היא יושבת בית, אינה יוזמת, אלא נענית. עליה צריך לחוס ולחמול, ובה צריך להתחשב. היא רוצה אותו ומתגעגעת אליו, ועליה להתירא ממנו ולכבדו בכל דרך אפשרית. הבעל מתבקש להתרצות ולנהוג בה יפה – למען השכינה, למען שלום בית ולמען גורל ילדיו, ולא בשם אידיאל רומנטי או מוסרי כלשהו. הלאה בציר הזמן. מקור מבגדאד במפנה המאות הי"ט והכ' מזכיר 'אהבה' בלא בירור טיבה. בספר 'קאנון אל נסא' שנכתב ביהודית-ערבית עבור קהל נשי, שבחלקו נחשף לתרבות אירופה, גם אם לא במישרין, מתייחס ר' יוסף חיים (נפטר 1909) לחשיבות האהבה בין בני הזוג. המחבר מניח ששומעי־קוראיו מייחסים למונח אותה משמעות שיש לה בעיניו: ומשנשאת האשה לבעלה ונעשה בן זוגה נודע כי הוא מזלה וצריך להיות בינם אהבה ואחוה... ובכן הנשים, כל אשה ואשה אשר תשתדל בכל יכולתה לעשות אהבה בין הבעל והאשה אברהם, כי הבורא יעשיר ביתה וינצרה וירבה טובה ויארץ ימיה".⁵⁹ והכותב ממשיך:

האהבה בין האיש והאישה צריכה להיות גדולה ורבה חזקה ונצחית. ומעשה האשה היא צריכה לעשות אופנים לחיזוק האהבה ותנהג עם בעלה בהרחבת דעת ובסבר פנים יפות וכשתאהבו הרבה הוא יאהבה גם הרבה... צריכה האשה לחלוק לאישה כבוד והערכה...".⁶⁰

59 ר' יוסף חיים, חוקי הנשים, ירושלים תשנ"ז, עמ' כט-ל. מעניינת ההתייחסות לכוחן של שכנות להזיק ולסכסך בין בני זוג. על יצירה חשובה זו ראו נ' אילן, "קאנון אלנאס" (חוק הנשים), פעמים 109 (תשס"ז), עמ' 33-57.

60 חוקי הנשים, עמ' 43-44. ובמקום אחר "...וכל אשה אשר שינתה קלה תהיה בעיני בעלה יפה ואהובה היות ותתעורר בקריאה ראשונה שיקראוה..." (חוקי הנשים, עמ' 27). הרב חוזר על כך שהכל שונאים אשה בטלנית ועצלה: חוקי הנשים, עמ' 88.

3. סיכום

עמדנו על האופנים בהם הוכן המונח, או הקונצפט, של 'אהבה', ואת שאלת נוכחותה של אהבה במובנה הרומנטי העכשווי בחייהם של יהודים באימפריה העות'מאנית קודם למודרניזציה. שימוש באבחנה מגדרית ככלי אנליטי לבחינת שינוי היסטורי בתחום החוויה הרגשית העלה את דבר קיומן של תפיסות שונות ביחס לרגש האהבה ושל פער ניכר בתיאור המשפחה המסורתית: דרשנים ובעלי מוסר מציירים משפחה אידיאלית, הרמונית על פי מודלים תנ"כיים, אשר בינה לבין המציאות אין הרבה מן המשותף. מן המקורות הרבניים, הגבריים-ממסדיים כדוגמת דרשות וספרי מוסר ששרדו משום שנכתבו ושנרפסו, מצטייר דגם תועלתני של זוגיות, כמעט מעוקר מכל רגש. הכותבים מפרשים אהבה כמילוי דרישות התפקיד המגדרי של כל צד ודאגה לנפשו של בן הזוג. דגם שונה מצטייר מן הספרות העממית שבה מהדהד קולם של הדיוטות ונשים, קול שהושק והודר מן הספרות הכתובה. פתגמים, סוגות שיריות וסיפורים מציירים דגם המתאפיין במערכת יחסים מורכבת בין בני הזוג. שאלות הלכתיות המספקות הצצה רגעית לחיי יחידים ומשפחות רומזות שכך אמנם היה.

המקורות העבריים מורים כי עד שלהי המאה הי"ט לא השתנתה המנטאליות המסורתית. בקרב יהודים עות'מאנים, כבחברות יהודיות מסורתיות אחרות, התאמה חברתית ותועלת כלכלית וסוציו-פוליטית הייתה גורם עיקרי ביצירת קשר נישואין, ולא התאהבות; ורגשי אהבה לא היו תכליתם, ואף לא גורם משמעותי בחיי נישואין.

מבנה החברה, המנטאליות של הציבור ונסיבות החיים הביאו לכך שהיחסים בין בני הזוג היו בראש ובראשונה תפקודיים. שנות חיים משותפים, הקמת תא משפחתי עצמאי והולדת ילדים (בעיקר בנים) קירבו את בני הזוג והצמיחו רגשי ידידות, חיבה ואהבה.

אצל גברים לובשת אהבה בעיקר כסות של תשוקה למגע פיסי, בעוד נשים, המוצגות כפסיביות באופן גנרי, מחזיקות באידיאל רומנטי, ומונצחות כשהן טרודות הרבה יותר מגברים בהשגתן, משתוקקות לאהוב ולהיות נאהבות לצורך סיפוקן הרגשי. החיפוש הנשי אחר גילויי אהבה בולט, וביצירות שבעל פה באים לידי ביטוי החסרים הרגשיים, התשוקות והמאוויים, בהם כאלו שאין לקרוא אותם בשם.

אלו מביניהן שחשו בחסרונה של אהבה נמצאו במצוקה, כבולות במסגרת מסורתית שנוקשותה נחלשה רק בשלהי התקופה. רק מעטות העזו למרוד בנורמות החברתיות וביקשו להשיג את אושרן בכל דרך. מרבית הנשים נטו להדחיק את רגשותיהן. הספרות העממית שתמר אלכסנדר הפליאה לטפל בה וקידמה אותה לחזית המחקר מציגה שתי דרכי התמודדות נשיות: האחת היא ביטויים של מאוויי הלב הכמוסים ברומנסות הספרדיות שנשים שרו בהזדמנויות שונות עד ראשית המאה העשרים; והאחרת היא קישור בין אהבה לקץ טרגי. העיצוב הקולקטיבי של רגש האהבה הרומנטית קושר אותה עם כאב וצער. האהבה, תמימה וטהורה ככל שתהיה, אינה ערובה לאושר, אלא מובילה לאובדן ולמוות.

שינוי סדרי העולם הישן בא לידי ביטוי גם בתחום האינטימי של חיי הרגש. בשלהי המאה הי"ט ניכרת חשיבותו הגוברת של הגורם הרומנטי בהתקשרות בין בני הזוג ומאוחר יותר,

בחייהם המשותפים. מטבע הדברים ניכר השינוי תחילה במרכזים עירוניים קוסמופוליטיים במזרח העות'מאני. חינוך מודרני, חדירת השפעות אירופיות, קריאת רומנים, ומאוחר יותר סרטי קולנוע, קידמו ייצוג של אהבה רומנטית, וגרמו לכך שבנות רבות יותר ויותר העזו לבקש באופן פעיל את מה שנדמה היה להן כאושרן. החיפוש אחר אהבה והשיח אודותיה מסמנים שינוי עמוק בחברה היהודית, ובה בעת גם מהווים עדות לשינוי במעמדן ובתודעתן העצמית של נשים.